

Reduktionen som erfarenhet

Kris och hoppfullhet i 1680-talets aristokratiska hushåll

Asger Wienberg

Reduktionen i början av 1680-talet lånar sig gärna till ett dramatiskt återberättande. Den sociala och ekonomiska katastrof som drabbade greven och rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie, en av Sveriges mäktigaste män under Karl XI:s omyndiga år, har ofta fått illustrera den unge kungens beslut att dra in donerade gods till kronan. En åldrande, avpolletterad och förödmjukad representant för den gamla högadliga regimen som tillbringade sina sista år i relativ fattigdom och diktade svärmodiga psalmer – den bilden är väl förankrad i en historisk kanon.¹ Men även bortom en sådan biografisk dramaturgi har reduktionshändelserna och deras följder varit ett omhuldat objekt för svenska historiker. I olika omgångar har politiska beslut, ekonomiska resultat och institutionella förutsättningar blivit föremål för ingående undersökningar.² En känsla av historisk brytpunkt har frammanats. De senaste decennierna har intresset svalnat i takt med att de nämnda perspektiven lämnat plats för andra infallsvinklar. Reduktionen har hamnat avsidat från den kulturhistoriska allfarväg som en stor del av historievetenskapen slog in på i slutet av 1900-talet. Åtminstone att döma av nyare översiktsverk råder det emellertid enighet om att 1680-talets händelser fick omfattande och avgörande politiska, sociala och ekonomiska konsekvenser för samhället.³ Efter en tids stiltje i reduktionsforskningen finns det nu skäl att problematisera de gängse historiografiska gränsdragningarna. Reduktionen har länge beskrivits och förståtts i väl invanda banor – en tolkningsram som i värsta fall tar formen av en tvångströja.

Reduktionsbeslutets efterdyningar har framför allt analyserats i termer av

- 1 Anders Fryxell, *Berättelser ur svenska historien*, del 19:5, Stockholm 1853, s. 130–143; Carl Grimberg, *Svenska folkets underbara öden*, del 4, Stockholm 1916, s. 192, 195; Göran Rystad, *Karl XI. En biografi*, Lund 2001, s. 181–183; Peter Ullgren, *En makalös historia. Magnus Gabriel De la Gardies uppgång och fall*, Stockholm 2015, s. 268–272, 284–292; Dick Harrison, *Svensk stormaktstid*, Lund 2021, s. 277.
- 2 För en översikt över den mest intensiva fasen i reduktionsforskningen, se Lars Magnusson, *Reduktionen under 1600-talet. Debatt och forskning*, Malmö 1985. Forskningsläget behandlas utförligare nedan.
- 3 Nils Erik Villstrand, *Sveriges historia 1600–1721*, Stockholm 2011, s. 402–406; Lars Magnusson, *Sveriges ekonomiska historia*, 6 uppl., Lund 2016, s. 79f, 89–91, 189f; Thomas Lindkvist & Maria Sjöberg, *Det svenska samhället 800–1720. Klerkernas och adelns tid*, 7 uppl., Lund 2023, s. 450–458, 477f.

maktförskjutningar och ekonomiska omfördelningar, medan kulturella och mikrosociala aspekter legat utanför synfältet. Av den anledningen saknar vi i stor utsträckning kunskap om hur reduktionen påverkade människors levda verklighet och agerande. Ett teoretiskt fält som dragit till sig uppmärksamhet på senare år är *history of experience* eller erfarenhetshistoria. Här återfinns en strävan att förbinda processer på samhällelig nivå med individuella livsvärldar och att ta erfarenheter och förväntningar på allvar som historiska drivkrafter, som källor till historisk förändring och kontinuitet.⁴ När jag i det följande lyfter fram reduktionen som erfarenhet är det alltså fråga om ett perspektiv som sätter den levda verkligheten, den mångbottnade livsvärlden och det mänskliga handlandets förutsättningar i centrum.

Vi vet ganska väl hur kungamakts och adelns påverkades av reduktionen, åtminstone på ett politiskt och ekonomiskt plan. De samtida aktörerna var emellertid fler än så. En grupp som faktiskt befann sig i händelsernas centrum, men fått ytterligt liten uppmärksamhet, är de personer som var beroende av högadeln för sin försörjning. Runt de aristokratiska familjerna frodades staber av tjänstefolk, som på olika nivåer av en hierarkisk hushållsstruktur ansvarade för skötseln av godscomplex och hovhållning.⁵ Adelstjänarnas stumhet är inte svår att förklara. Jämfört med de intensivt textproducerande och formuleringsskickliga aristokraterna är deras erfarenheter av reduktionen undanlidande. Endast i undantagsfall är det möjligt att kringgå tystnaden. Magnus Gabriel De la Gardie, den aristokrat vars fall under Karl XI:s envælde var mest iögonfallande och ekonomiskt svårast, var under hela sitt aktiva liv en ihärdig administratör.⁶ Brev och ansökningarna från hans tjänstefolk är både många och välbevarade, även från de sista kaotiska åren. När reduktionen slog undan benen för hans privata förvaltning uppstod nämligen nya behov. Den resurssvaga och politiskt utmanövrerade De la Gardie drog sig tillbaka till sitt slott Venngarn utanför Sigtuna men upprätthöll en tät korrespondens med sina sekreterare i Stockholm, som fick i uppgift att hantera reduktionens ekonomiska och rättsliga följder på plats. Bland dessa trojänare intog Jonas Lorin en särställning. Han hade trätt i

4 Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo, "Introduction: Religion as Historical Experience", i *Histories of Experience in the World of Lived Religion*, Sari Katajala-Peltomaa & Raisa Maria Toivo (red.), London 2022, s. 10–15.

5 Samuel Hedar, *Enskilda arkiv under karolinska enväldet. Studier i svensk arkivhistoria och rättspolitik*, Stockholm 1935, s. 35f; Göran Axel-Nilsson, *Makalös. Fältherren greve Jakob De la Gardies hus i Stockholm*, Stockholm 1984, s. 38–42; Kerstin Sundberg, *Stat, stormakt och säterier. Agrarekonomisk utveckling och social integration i Östersjöområdet 1500–1800*, Lund 2001, s. 203–212, 240–242, 280f.

6 Hedar 1935, s. 66f; Göran Lindahl, "Läckö. Slott och grevskap", i *Läckö. Landskapet, borgen, slottet*, Leif Jonsson (red.), Stockholm 1999, s. 244, 246.

De la Gardies tjänst som kopist redan 1664, då han var 20 år, och fick snart uppdrag i grevens svenska kansliarkiv. Lorin befordrades till kanslist, blev registrator med särskild uppsikt över arkivet och fick senare titeln aktuarie. Slutligen blev han 1683 grevens sekreterare, fortfarande med arkivansvar men befriad från de tyngre sysslorna. Nu tilldelades han också, som vi ska se, en central roll i reduktionsprocessen.⁷ Intressant nog är hans brev till De la Gardi, vilka till stora delar är bevarade från det turbulenta 1680-talet, inte endast rapporter över utförda kommissioner utan i sällsynt grad reflekterande texter, tolkningar av en exceptionell situation som omkullkastade många invanda strukturer.

Syftet med föreliggande artikel är att undersöka hur en representant för högadelns tjänstefolk – sekreteraren Jonas Lorin – erfor de sociala omvälvningar som följde i reduktionens spår. Mer specifikt gäller det att studera drivkrafterna hos en adelstjänare som fortsatte att arbeta åt sitt stukade herrskap, genom att analysera hur hans erfarenheter och förväntningar formades utifrån kulturella föreställningar och litterära mönster i samtiden. Härigenom blir det möjligt att utvidga kunskapen om reduktionens förlopp och konsekvenser, i synnerhet för de ofta förbisedda grupper som förlitade sig på aristokratin för sin överlevnad och karriär. Utöver detta empiriska tillskott kommer undersökningen att bidra till en erfarenhetshistorisk teoribildning, vars vokabulär kan användas för att analysera människors drivkrafter och deras betingelser i det förflutna, i skärningspunkten mellan subjektiva och samhälleliga sfärer. Först ska emellertid studien ställas i relation till tidigare forskning om reduktionen och dess påverkan på sociala föreställningsvärldar – i det tidigmoderna samhället i allmänhet och de aristokratiska hushållen i synnerhet. Därefter presenteras det teoretiska ramverket, med fokus på begreppen erfarenhet, förväntan och repertoar, samt de metodologiska och empiriska vägval som har sin utgångspunkt i detta. Själva analysen är uppdelad i tre avsnitt, som behandlar förväntningar grundade i frälsningens, ömsesidighetens respektive meriternas repertoar. Undersökningen mynnar sedan ut i en konklusion om förväntningarnas förutsättningar och horisonter i 1680-talets krisande adelshushåll.

7 För hans biografi, se *Dela Gardiska arkivet, eller Handlingar ur greff. Dela Gardiska biblioteket på Löberöd*, utg. av Peter Wieselgren, del 6, Lund 1835, s. 221f; Fryxell 1853, s. 136f, 142, 152f; Hedar 1935, s. 75–92, 101–103, 109, 112–117, 122–127, 131f, 142f; Barbro Nordlöf, ”Sekreteraren Jonas Lorin – hans släktförhållanden och arbete”, *Släkt och hävd* 1993:1.

Fält och råmärken i reduktionens historiografi

Reduktionen har gjort ett betydande avtryck i forskningen. I linje med ett historiematerialistiskt konfliktperspektiv har den stundtals framhållits som en avgörande historisk brytpunkt – en etappseger för ämbetsmän och borgare.⁸ Numera tycks det råda samstämmighet om att godsindragningarna under Karl XI:s tid förvisso fick avsevärda politiska, sociala och ekonomiska följder – i första hand stärkta statsfinanser samt en kunglig, lågadlig och ofrälse framryckning på högadelns bekostnad – men att det knappast var fråga om någon plötslig omvälvning. Vissa reduktionsåtgärder hade inlett flera decennier tidigare och det hade förekommit både önskemål och farhågor om ytterligare indragningar.⁹ Kännetecknande för lejonparten av den forskning som bedrivits om reduktionen har dock varit ett intresse för de politiska och ekonomiska sammanhangen: stormaktsstatens resursproblem samt Karl XI:s finansiella och maktpolitiska reformer, däribland införandet av kungligt envælde i samråd med en grupp adliga pådrivare. Fokus har legat på beslutsfattande, institutionella arrangemang samt konflikter och förskjutningar av makt och resurser inom eliten – kung, godsägare och tjänstadel.¹⁰ Därutöver har studier ägnats åt enskilda magnater som drabbades hårt av godsindragningarna, ofta i kombination med räfssten och

- 8 Per Nyström, *Historieskrivningens dilemma och andra studier*, Stockholm 1974, s. 32f, 269–282; ”Reduktionen reviderad”, i *I folkets tjänst. Historikern, journalisten och ämbetsmannen Per Nyström*, Anders Björnsson (red.), Stockholm 1983; Maths Isacson, *Ekonomisk tillväxt och social differentiering 1680–1860. Bondeklassen i By socken, Kopparbergs län*, Uppsala 1979, s. 12; Peter Englund, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om sambället under stormaktstiden*, Stockholm 1989, s. 14f, 232–244.
- 9 Göran Rystad, *Johan Gyllenstierna, rådet och kungamakten. Studier i Sveriges inre politik 1660–1680*, Lund 1955; Stellan Dahlgren, *Karl X Gustav och reduktionen*, Stockholm 1964; Maria Ågren, ”Ödets dunkla spel. Om farhågorna för en reduktion”, i *Historiska etyder. En vänbok till Stellan Dahlgren*, Janne Backlund (red.), Uppsala 1997.
- 10 Eli F. Heckscher, *Sveriges ekonomiska historia från Gustav Vasa*, del 1:2, Stockholm 1936, s. 336–359; Ola Lindqvist, *Jakob Gyllenborg och reduktionen. Köpe-, pante- och restitutionsgodsen i räfsstepolitiken 1680–1692*, Lund 1956; ”Claes Fleming, räfsstepolitiken och den samtida propagandan”, *Scandia* 1959:2; Sven A. Nilsson, ”Reduktion eller kontribution. Alternativ inom 1600-talets svenska finanspolitik”, *Scandia* 1958:1; Arne Munthe, *Studier i drottning Kristinas och reduktionens historia*, Stockholm 1971, s. 109–365; Kurt Ågren, ”The Reduktion”, i *Sweden's Age of Greatness 1632–1718*, Michael Roberts (red.), London 1973; Aleksander Loit, *Kampen om feodalrättan. Reduktionen och domänpolitiken i Estland 1655–1710*, Uppsala 1975; Anthony F. Upton, *Charles XI and Swedish Absolutism*, Cambridge 1998, s. 32–37, 41f, 45–47, 51–70; Rystad 2001, s. 165–203; Joakim Scherp, *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*, Stockholm 2013; Kasper Kepsu, *Den besvärliga provinsen. Reduktion, skattearrendering och bondeoroligheter i det svenska Ingermanland under slutet av 1600-talet*, Helsingfors 2014, s. 104–188.

betalningskraven som vid samma tid riktades mot den förmyndarregering som Magnus Gabriel De la Gardie ingått i under Karl XI:s omvända år.¹¹

Under det att politikens och ekonomins primat har varit starkt inom forskningen har reduktionens social- och kulturhistoria behandlats mer styvmoderligt. Det bredare forskningsläget kring hur den sociala ordningen uppfattades i ståndssamhället har betonat kontinuitet snarare än förändring, och något tillspetsat kan man konstatera att reduktionens flyktiga händelsehistoria här ställs mot en monolitisk mentalitetshistoria. Flera studier av tidigmodern tid har påvisat en livskraftig patriarkalism och hushållslära, som influerade hur människor tolkade ståndssamhällets sociala relationer.¹² Ordningen gavs gudomlig sanktion och ansågs kunna påverkas av en Gud som aktivt grep in i den sociala verkligheten genom att upphöja eller slå omkull individer och familjer.¹³ Dessa idéer var trögrörliga och förändringstendenser gjorde sig framför allt gällande i samband med naturrättens, den mekanistiska världsbildens och upplysningens segertåg. I detta perspektiv, där idealbilder och en lärd kultur står i blickfånget, framstår en hastig process som reduktionen blott som en krusning på ytan. Symptomatiskt nog har en annan typ av studier sökt undkomma en alltför generaliserande idé- och kulturhistoria genom att utgå från hur social ordning skapades i människors vardagliga praktiker.¹⁴ Detta intresse för situationsbunden handling är värt att hålla fast vid. Reduktionstiden stod för

- 11 Hedar 1935; Rudolf Fähræus, *Magnus Gabriel De la Gardie*, Stockholm 1936, s. 282–319; Arne Munthe, *Joel Gripenstierna. En storfinansär från Karl XI:s tid*, Stockholm 1941, s. 203–266; Rune Blomdahl, *Förmyndarräfstens huvudskede. En studie i Stora Kommissionens historia*, Stockholm 1963–1964; *Förmyndarräfstens slutskede*, Stockholm 1968; *Förmyndarräfstens ekonomiska resultat*, Stockholm 1973; Anders Kullberg, *Johan Gabriel Stenbock och reduktionen. Godspolitik och ekonomiförvaltning 1675–1705*, Stockholm 1973; Ullgren 2015, s. 268–272, 284–292.
- 12 Sarah Maza, *Servants and Masters in Eighteenth-Century France. The Uses of Loyalty*, Princeton 1983, s. 7–14; Susan Dwyer Amussen, *An Ordered Society. Gender and Class in Early Modern England*, Oxford 1988, s. 34–66; Englund 1989, s. 90–102, 202–204; Kikke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 35–38, 70–83.
- 13 Michael Mascuch, "Social Mobility and Middling Self-Identity. The Ethos of British Autobiographers, 1600–1750", *Social History* 1995:1, s. 52–54; Alexandra Walsham, *Providence in Early Modern England*, Oxford 1999, s. 9f; Craig Muldrew, "Class and Credit. Social Identity, Wealth and the Life Course in Early Modern England", i *Identity and Agency in England, 1500–1800*, Henry French & Jonathan Barry (red.), Basingstoke 2004, s. 160f; Kristiina Savin, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige*, Lund 2011, s. 75–80.
- 14 T.ex. Alexandra Shepard, *Accounting for Oneself. Worth, Status, and the Social Order in Early Modern England*, New York 2015; Karin Sennefelt, "Young Man, Find Your Fortune. Guilds and the Practices of Social Order in Sweden, 1650–1720", *Scandinavian Journal of History* 2020:3.

ett brott med invanda mönster, en upplevd omvälvning som behövde tolkas och hanteras på regelbunden basis. Oavsett om de inblandade tillhörde eliten eller bredare folklager agerade de utifrån sina erfarenheter av skeendet och sina förväntningar på framtiden. Särskilt akut blev läget för de människor som dittills hade försörjt sig och försökt göra karriär i aristokratins tjänst.

En högadlig person kunde dra med sig åtskilliga andra i sitt fall. Det finns dock ganska lite forskning om vilka konsekvenser reduktionsbeslutet fick för tjänstefolket i de storskaliga hushåll som byggts upp vid aristokratins hov och gods. På senare tid har dessa strukturer uppmärksammats som ett betydelsefullt element i det tidigmoderna samhället. Det är sedan länge känt att människor med enkel bakgrund kunde göra karriär i högadelns tjänst, men först på senare tid har vi fått mer detaljerad och systematisk kunskap om tjänstefolkets sociala rörlighet inom och utanför de aristokratiska hushållen.¹⁵ I flera fall utmejslades tjänstefolksfamiljer i flera generationer, ibland ingifta i varandra, och åtskilliga anställda eftersträvade befordran till högre tjänster.¹⁶ Reduktionen innebar en brytpunkt, då högadelns möjligheter att understödja sina klienters karriärer inom statsapparaten inskränktes

15 Tom Söderberg, *Den namnlösa medelklassen. Socialgrupp två i det gamla svenska samhället intill 1770-talet*, Stockholm 1956, s. 104–107; David Roger Hainsworth, *Stewards, Lords and People. The Estate Steward and His World in Later Stuart England*, Cambridge 1992, s. 23–41; Otto Ulbricht, ”En falden fogeds bønsskrift. Et forsøg på at komme tættere på Claus Paulsen (1620)”, *Bol og by. Landbohistorisk tidsskrift* 1995:2; Sundberg 2001, s. 213f, 242; Svante Norrhem, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772*, Lund 2007, s. 62f, 105, 146–150; Asger Wienberg, ”Karriärer i högadelns hägn. Social mobilitet bland Magnus Gabriel De la Gardies västgötska förvaltare cirka 1650–1680”, kandidatuppsats, Historiska institutionen, Lunds universitet, vårterminen 2021, <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9051912> (24/11 2023); ”Kunskap, kontakter och karriär. Hauptmannen Tore Olofsson Ollonberg på Läckö (1611–1690)”, *Karolinska förbundets årsbok* 2022; Anna Nilsson Hammar & Svante Norrhem, ”Servants as Creditors. Navigating the Moral Economy of an Early Modern Aristocratic Household”, *Scandinavian Journal of History* 2022:4; ”The Capacity to Act. On Phronetic Knowledge Among the Less Privileged in Seventeenth-Century Sweden”, i *Knowledge Actors. Revisiting Agency in the History of Knowledge*, Johan Östling, David Larsson Heidenblad & Anna Nilsson Hammar (red.), Lund 2023.

16 Alice Quensel, ”Släkten Quensels första generation i Sverige. En 1600-talsbild från bergslagen I”, *Personhistorisk tidskrift* 1965:3; ”Släkten Quensels första generation i Sverige. En 1600-talsbild från bergslagen II”, *Personhistorisk tidskrift* 1966:1–2; ”Släkten Quensels andra generation i Sverige. 1600-talsbilder från familjen De la Gardies hov”, *Personhistorisk tidskrift* 1967:1–2; ”Magnus Gabriel De la Gardie och hans sekreterare Wilhelm Johan Quensel”, *Personhistorisk tidskrift* 1968–1969:1–3; Hainsworth 1992, s. 24, 38–41; Wienberg 2021, s. 85, 97–99, 103–106, 115, 123–127; Wienberg 2022, s. 144–146, 151f; Nilsson Hammar & Norrhem 2022, s. 501f, 504f; Nilsson Hammar & Norrhem 2023, s. 146, 151f.

till följd av sinande resurser.¹⁷ För tjänstefolkets del har forskningen dock huvudsakligen kommit med svepande påståenden om att de anställda under reduktionsåren övergav sitt herrskap i brist på lön.¹⁸ I själva verket har få studier givit konkreta svar på frågan vad tjänarna i de aristokratiska hushållen tog sig för omkring 1680, förmodligen delvis på grund av att den högadliga arkivbildningen samtidigt drabbades av en kraftig ruptur.¹⁹ I vissa fall har det emellertid påvisats att tjänarna ingalunda sökte sig bort från sina arbetsgivare, utan tvärtom försökte framhärda i sin tjänst eller fortsatt drömde om att avancera med sina högadliga gynnares hjälp.²⁰ Andra gånger kunde tjänstefolket spela en nyckelroll i reduktionsprocessen, vilket var fallet med Jonas Lorin och några av hans medtjänare. Den ekonomiska osäkerheten var knappast en nyhet för dessa personer; oregelbunden avlöning utgjorde ett stående inslag redan före reduktionen. Viktigare än lönenivån var därför den ömsesidighet, förankrad i en aristokratisk paternalism, som tjänarna lärt sig navigera i och som fått dem att hysa tillförsikt inför framtiden: trogen och kontinuerlig tjänst i utbyte mot understöd och befordran.²¹ Det finns alltså anledning att ifrågasätta den förenklade, närmast deterministiska synen på tjänstefolkets drivkrafter och i stället ta deras agens på allvar då de levde och försökte överleva i reduktionens osäkra tidevarv. Jonas Lorins uppoffringar för den förskjutne Magnus Gabriel De la Gardie framstår i det ljuset som särskilt intressanta. Utan kunskap om tjänstefolkets konkreta, mångfasetterade drivkrafter, om vilka erfarenheter och förväntningar som var möjliga att hysa, kommer vi att sakna en viktig pusselbit för att förstå den sociala dynamiken under reduktionsåren.

Att ringa in historiska erfarenheter

Studiet av historiska erfarenheter, så som det på senare år kommit att bedrivas under beteckningen *history of experience* eller erfarenhetshistoria, har närmast sprungit ur det känslöhistoriska fältet. Att tala om erfarenheter i stället för känslor har banat väg för ett bredare empiriskt spektrum såväl som nya teoretiska och metodologiska strategier, i synnerhet genom sprängandet av snäva och anakronistiska analyskategorier. I de programmatiska texterna har den förkroppsligade, situerade och föränderliga livsvärlden

17 Heiko Droste, *Im Dienst der Krone. Schwedische Diplomaten im 17. Jahrhundert*, Berlin 2006, s. 298–303; Norrhem 2007, s. 162.

18 Hedar 1935, s. 101; Göran Rystad, "Magnus Gabriel De la Gardie", i *Sweden's Age of Greatness 1632–1718*, Michael Roberts (red.), London 1973, s. 236; Rystad 2001, s. 183.

19 Hedar 1935.

20 Wienberg 2021, s. 95–97, 99; Wienberg 2022, s. 145.

21 Nilsson Hammar & Norrhem 2022.

ringats in som centralt studieobjekt, snarare än konstruktionen och bruket av språkliga representationer.²²

Erfarenhetshistoriens teoretiska förelöpare återfinns inom en poststrukturalistisk tradition, där Joan Scotts kritik av erfarenhetsbegreppet under tidigt 1990-tal ofta fungerat som replipunkt. Scotts resonemang går ut på att erfarenheter aldrig kan fungera som autentiska belägg utan är språkligt konstituerade processer som behöver historiseras. I en mening är erfarenheter alltså ett kollektivt fenomen, men de är också individuellt situerade och tar form genom förhandling.²³ Rob Boddice och Mark Smith, två företrädare för den nya erfarenhetshistorien, bygger vidare på Scotts argument men insisterar på kroppens betydelse. Både kulturen och den mänskliga biologin är enligt dem föränderliga, vilket innebär att erfarenheten inte kan reduceras till endast en av sfärerna. Historikern behöver i stället empiriskt studera den dynamiska, biokulturella ”möjlighetskontext” där människors levda verklighet uppstår.²⁴ I denna dynamik ingår även historiskt specifika begrepp och språkliga konventioner, som är analytiskt intressanta och bör behandlas varsamt eftersom de både möjliggör och begränsar levda erfarenheter.

Om mänskliga erfarenheter ska tillerkännas rollen av sociala och samhälleliga drivkrafter räcker det dock inte att sätta subjektiva livsvärldar i centrum. En tysk erfarenhetshistoria har i viss mån föregripit den anglosaxiska. Här återfinns Reinhart Kosellecks användbara indelning av erfarenheten i skikt: unika, individuella erfarenheter eller upplevelser, ackumulerade sociala erfarenheter hos skilda grupper i samhället och långsiktiga erfarenhetsförändringar bortom enskilda individers medvetande. Kosellecks erfarenhetsbegrepp ringar in en mellanmänsklig process, där subjektiva erfarenheter alltid möjliggörs och begränsas av specifika sociala och kulturella förutsättningar och där erfarenheter över tid bekräftas och ackumuleras, förkroppsligas och institutionaliseras. På så vis kan ett bearbetat och närvarande förflutet ligga till grund för individers och gruppers förväntningar på framtiden, vilket aktualiserar erfarenhetsbegreppet

22 Rob Boddice, *A History of Feelings*, London 2019, s. 188–191; Jagger Andersen Kirkby, ”Fra følelsernes historie til følelser i historien”, *Scandia* 2021:1, s. 99–101; Mari Eyice, ”Commentary: When Feelings Grow Cold. What to do Next in the History of Emotions?”, *Lychnos* 2021, s. 297–299, 301–304; Josephine Hoegaerts & Stephanie Olsen, ”The History of Experience: Afterword”, i *Lived Nation as the History of Experiences and Emotions in Finland, 1800–2000*, Ville Kivimäki, Sami Suodenjoki & Tanja Vahtikari (red.), London 2021, s. 375–379, 382.

23 Joan W. Scott, ”The Evidence of Experience”, *Critical Inquiry* 1991:4, s. 775–780, 790, 792–797.

24 Rob Boddice & Mark Smith, *Emotion, Sense, Experience*, Cambridge 2020, s. 15–38, 47–50, 52f.

temporala och handlingsinriktade dimensioner.²⁵ Detta perspektiv, som knyter samman subjekt, samhälle och kultur, har också plockats upp av den nya erfarenhetshistoriens företrädare. Sari Katajala-Peltomaa och Raisa Maria Toivo skiljer sålunda mellan tre nivåer av erfarenhet: för det första människors omedelbara upplevelser av ting eller händelser – i praktiken oåtkomliga för eftervärldens historiker –, för det andra erfarenhetens produktion, mediering och kommunicering som mellanmännisklig process, för det tredje erfarenheter som ackumulerade sociala strukturer. När erfarenheterna genom upprepning kommit att förankras i språket, tingen, rummet eller kroppen är de i stånd att forma både de tolkningar som människor gör i nuet och de förväntningar som de hyser inför framtiden. Erfarenheter återverkar på individers beteende och handlande genom att projiceras framåt, som förväntningar.²⁶ Med detta synsätt kan 1680-talets reduktion, en exceptionell händelse, fångas i vardagliga praktiker.

När erfarenheter och förväntningar väl förstås som mänskliga drivkrafter kan man i nästa steg konkretisera det handlingsutrymme som stod till buds för reduktionstidens adelsstjänare. Deras meningsskapande praktiker i brevform kan betraktas som tillämpningar av en kulturell repertoar. Termen är hämtad från litteraturvetaren Stina Hansson, som med den velat betona den klassiska retorikens primat under tidigmodern tid. Inom ramen för sin utbildning tillägnade sig litterata människor en uppsättning innehållsliga element och litterära former, vilka tillhandahölls av retoriken och kunde användas i tal och skrift. Repertoarens karaktär skiftade med kön, verksamhetsområde och social position, men med retoriken som grundbult fanns många gemensamma drag och överlappningar.²⁷ Repertoarbegreppet gör det alltså möjligt att studera kontextuellt anpassade mönster för den språkliga och sociala förhandling där erfarenheter uppstår och formas. Erfarenheterna färgades av samtida konventioner när aktörerna mobiliserade de kulturella föreställningar som cirkulerade i omgivningen (repertoarens innehåll) och de litterära uttryck som brevgenren erbjöd (repertoarens former). Samtidigt gjordes alltid anpassningar till individens belägenhet och den aktuella retoriska situationen, vilket bidrog till att alstra specifika erfarenheter av det förflutna och personliga förväntningar på framtiden.

Som redan nämnts är det möjligt att komma nära reduktionsprocessens vardag i breven från Magnus Gabriel De la Gardies sekreterare. I brevets

25 Reinhart Koselleck, *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*, Stanford 2002, s. 45–56; *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg 2004, s. 171–177; *Sediments of Time. On Possible Histories*, Stanford 2018, s. 208–216.

26 Katajala-Peltomaa & Toivo 2022, s. 2, 8–15, 20–22, 24f.

27 Stina Hansson, *Från Hercules till Swea. Den litterära textens förändringar*, Göteborg 2000, s. 51–53, 94–99.

form utmejslades reduktionserfarenheterna samtidigt som förväntningar på framtiden uttrycktes. Trots partiella skador och vissa luckor, som kan bero på perioder då herre och tjänare befann sig på samma plats såväl som senare förluster, är Jonas Lorins drygt 220 skrivelser talrikast. De la Gardies arkiv splittrades efter hans död – en del drogs in till kronan, en annan behölls inom slakten – och breven från Lorin, vilka förutom de odaterade skrivelserna omfattar tiden 1670–1686 med en tyngdpunkt på de sista fyra åren, återfinns därför både i De la Gardieska samlingen på Riksarkivet i Stockholm och i De la Gardieska arkivet på Lunds universitetsbibliotek.²⁸ De är i regel undertecknade i huvudstaden och sammanfaller till stor del med grevens långvariga vistelser på Venngarn under sina sista levnadsår.²⁹ I kraft av sin reflekterande karaktär skiljer de sig från andra sekreterares mer prosaiska rapporter.³⁰ Sammantaget erbjuder de således goda möjligheter att studera hur reduktionen erfors och hur en adelstjänares förväntningar tog form utifrån samtidens kulturella föreställningar och litterära former.

Den följande analysen av Jonas Lorins erfarenheter av reduktionen baseras på en läsning av samtliga hans bevarade brev till uppdragsgivaren Magnus Gabriel De la Gardie. Eftersom förväntningarna på framtiden är en nyckel till att förstå Lorins agerande har studien strukturerats utifrån tre någorlunda avgränsade förväntningskomplex: frälsning, ömsesidighet och meriter. Fokus i analysen ligger genomgående på att undersöka hur Lorin gjorde bruk av en kulturell repertoar och hur denna var beskaffad. Metodologiskt sker detta genom kontextualiseringar och ett iakttagande av sambanden mellan erfarenhetshistoriens strukturella och individuella nivåer. Repertoarens innehåll och former var spridda i samhället och kom i kraft därav att styra en stor del av erfarenheterna. Detta kommer att framgå genom jämförelser med tidigare forskning om den idé- och kulturhistoriska kontexten såväl som med en inflytelserik retorikhandbok, Gerhardus Johannes Vossius *Elementa rhetorica* i modern svensk översättning, och en samtida brevhandbok, Andreas Jonae Gothus svensk-latinska *Thesaurus epistolicus* i 1631 års upplaga.³¹ Icke desto mindre användes repertoaren i

28 Elof Tegnér, *De la Gardieska samlingen i Lund och på Löberöd*, Stockholm 1894, s. 6–8, 11f, 42–44; Hedar 1935, s. 37f, 107–120, 142–144.

29 Fähræus 1936, s. 293–295; Rystad 1973, s. 236.

30 Brevens förekomst, jämte dem från sekreterarna Rosner och Johan Henrik Hertzog, vilka också befann sig i Stockholm och tog aktiv del i reduktionsprocessen å De la Gardies vägnar, har tidigare uppmärksammats i *Dela Gardiska arkivet*, del 6, Lund 1835, s. 221–252, del 7, Lund 1836, s. 198–203; Tegnér 1894, s. 42f; August Hahr, *Konst och konstnärer vid Magnus Gabriel De la Gardies hof. Bidrag till den svenska konsthistorien*, Uppsala 1905, s. 141f.

31 Andreas Jonae Gothus, *Thesaurus epistolicus*, Stockholm 1631; Gerhardus Johannes Vossius, *Elementa rhetorica eller retorikens grunder*, utg. av Stina Hansson, Göteborg 1990.

specifika retoriska sammanhang och anpassades efter individuella förutsättningar. Med dess hjälp medierades och kommunicerades människors upplevelser i en pågående förhandlingsprocess, där erfarenheten aldrig blev entydigt fixerad. I det studerade brevmaterialet aktualiseras kopplingarna mellan den normativa och den praktiska nivån. Brevskrivandets konkreta betingelser och faktiska resultat belyser vilka möjligheter och begränsningar som fanns för hur reduktionen kunde erfaras och vilka förväntningar och handlingsalternativ som var möjliga att formulera. Tyngdpunkten läggs på de typiska dragen i en återkommande retorisk situation, som bör ha varit gemensam för en stor del av högadelns tjänare under reduktionen, snarare än på den avgränsade intentionen bakom enskilda yttranden. För att belysa erfarenhetsprocessens komplexa, levda karaktär fästs dock särskild vikt vid hur dimensioner som materialitet, rumslighet, kroppslighet och känslor kom till uttryck i erfarenheterna av det förflutna och förväntningarna på framtiden.

Reduktionen enligt Jonas Lorin

Ett lidande av bibliska proportioner

I generaliserande framställningar av tidigmoderna förväntningshorisonter betonas ofta kristendomens hegemoniska ställning. Tidsuppfattningen ska ha varit präglad av skapelseberättelsen, förväntan om världens ände och löftet om slutlig frälsning.³² I ett sammanhang som detta blir ett sådant påstående för abstrakt. Det behöver konkretiseras och nyanseras med fokus på vardagliga, kontextbundna förväntningar på framtiden.³³ I Jonas Lorins brev skrevs reduktionen in i en kosmologisk kontext, i linje med de eskatologiska föreställningar som utgjorde ett väsentligt inslag i den kristna världsbilden under den lutherska ortodoxins epok.³⁴ Världens slut framstod med andra ord som nära förestående. Lorin beskrev tiderna som onda och hänvisade ibland uttryckligen till ”denna werldennes sidsta onda tijdh”.³⁵ Riket tyngdes under oket och inte endast krig på kontinenten utan även

32 Koselleck 2004, s. 32–41, 179f; François Hartog, *Regimes of Historicity. Presentism and Experiences of Time*, New York 2015, s. 59–63; Lucian Hölscher, *Die Entdeckung der Zukunft*, 2 uppl., Göttingen 2016, s. 20–37.

33 Peter Burke, ”Foreword: The History of the Future, 1350–2000”, i *The Uses of the Future in Early Modern Europe*, Andrea Brady & Emily Butterworth (red.), London 2010.

34 Karin Sennefelt, ”Profetisk politik i Sverige 1600–1720”, *Historisk tidskrift* 2021:2, s. 224–229. För det föregående tidsskedet, se Henrik Sandblad, *De eskatologiska föreställningarna i Sverige under reformation och motreformation*, Uppsala 1942.

35 6/7 1678, 24/4 1683, E 1491, De la Gardieska samlingen (DGS), Riksarkivet i Stockholm; 3/6 1683, 28/4 1684, 90:1, 31/7 (citatet), 5/10 1685, 90:2, De la Gardieska släktarkivet (DGSA), De la Gardieska arkivet, Lunds universitetsbibliotek.

religiösa villfarelser och det pågående arbetet med en ny svensk bibelutgåva väckte Lorins oro för Guds vrede och straff.³⁶ Dessa förväntningar bottnade tydligen i ett starkt religiöst intresse, eftersom han under samma tid var sysselsatt med en översättning av Martin Luthers kyrkopostilla.³⁷ De apokalyptiska stämningarna går också igen i Lorins redogörelse för ”ett ynkeligit och iagh fruchtar omineust speel”, då ett förskräckligt oväder hemsökt Stockholm samtidigt som bränder brutit ut på kungliga slottet. Tolkningen var given: Gud ville visa ”hwad alzmechtigt wälde han hafwer så till at förskräckia, som till at straffa och wara nådigh” och Lorin bad Herren att inte låta människorna drabbas av hans ”rättfärdiga wrede”.³⁸ Reduktionen var omstridd i samtiden och ingen självklar del av den sedan länge etablerade eskatologin, men Lorin lät denna personliga kris stå i samklang med olyckorna i den stora världen. Tiden var ”mechta ond swår och faarligh” för den enskilde och bjöd ständigt på nya fientliga angrepp.³⁹ Lorin klagade över

denna tidsens ondska, hwilken achtar hwarcken raison, skähl, samwete, eller redeligt rychte och efftertaal, vthan så plågar både Eders höggreff excell, dess familie, och dess betiente, at det för Gudh eller menniskior kan aldrig wara effter hednische reglor, fast mindre effter christeligt samwete förswahrligit.⁴⁰

Den religiöst färgade repertoaren kunde således användas för att binda samman olika rumsliga skalor i erfarenheterna av en ond tid: å ena sidan kristenhetens och rikets öden, å andra sidan de svårigheter som i och med reduktionen drabbade högadel och tjänstefolk.

Olyckorna var dock inte endast något yttre – den onda tiden grep tag på djupet i människan. De la Gardies och Lorins samfällida lidande var ett centralt tema i breven. I nyare tid har begreppen lidande och olycka fått entydigt negativa konnotationer, men situationen var en annan på 1600-talet. Jordelivets plågor var i hög grad laddade med mål och mening. Inte sällan lyftes de fram i ett biografiskt sammanhang, som prövningar av tron med Kristi lidande som förebild.⁴¹ Tankegången utnyttjades i Lorins brev till De la Gardie, där greven ibland ställdes sida vid sida med korsbäraren

36 25/7 1683, 31/5 1684, 90:1, 22/3, 2/5, 11/11 1685, 90:2, DGSA.

37 Nordlöf 1993, s. 261.

38 20/4 1685, 90:2, DGSA.

39 30/4 1684, 90:1, 6/8, 15/10 1685 (citaret), 90:2, DGSA; okänt datum (1685 nr 8), E 1491, DGS.

40 9/7 1684, 90:1, DGSA.

41 Savin 2011, s. 209–236.

i fromma betraktelser.⁴² Den litterära formen återgick på genren tröstebrev (*epistola consolatoria*), i vilken man ansågs kunna lindra sorg genom att åberopa exempel på andra som tidigare uthärdat samma kval.⁴³ Lidandet erfors alltså genom analogier. Greven uppmanades av sin tjänare att gå i kyrkan och begrunda forna tiders förebilder: ”

Haar det icke varit nogh swårt för desse Gudz stora männer; den försten Joseph, konungen Dawid i deras fångelse och flychtigheet, för Daniel i leyonekuhlan, mennerne i brinnande vgnen [...] Huru haar effter frestelsen Herren satt alle dessa till ähra? wælde? och härligheet?

Jämte denna kristna kanon påpekade Lorin att greven kunde dra sig till minnes hur han i sin ungdom oskyldigt förskjutits av drottning Kristina men omsider fått upprättelse.⁴⁴ Vidare omslöt detta slags analogier även trotjänaren Lorin själv, som gav uttryck för den bedrövelse han kände över grevens trängda tillstånd.⁴⁵ ”[N]är de högsta i riket, och af kongl: blodh där till, så tryckas, hwad will då den älenda i stofftet göra sigh för hopp?” frågade han sig.⁴⁶ Här följdes återigen anvisningarna för tröstebrev – att tillkännage sitt medlidande och försäkra att mottagarens ”sorg och wedermöda icke mindre går oss til hiertat, än som hon äginge eller wederfores oss sielffuom”.⁴⁷ Att Lorin regelbundet framhöll sin eländiga belägenhet, parad med sorg och sjukdom, var dessutom en retorisk praktik förankrad i tidens kristna bön såväl som i klagobrev (*epistolae lamentatoriae*) och ödmjuka ansökningar (*epistolae petitoriae*) riktade till den världsliga överheten. Det var ett sätt att frammana medlidande inom ramen för en kristen moralisk ekonomi, men påminner oss också om hur erfarenheterna av en ond tid personliggjordes och förkroppsligades.⁴⁸ Att börens form låg nära till hands framgår inte minst av att Lorin vid ett tillfälle hänvisade till specifika psalmer i Psaltaren för

42 10/5 1684, E 1491, DGS; 16/7 1684, 90:1, DGSA.

43 Gothus 1631, första boken, s. 28; Vossius 1990, s. 16.

44 28/6 1685, 90:2, DGSA.

45 28/3, 5/9 1685, 90:2, DGSA.

46 24/3 1685, 90:2, DGSA.

47 Gothus 1631, första boken, s. 28.

48 Gothus 1631, första boken, s. 92; Stina Hansson, *Ett språk för själen. Litterära former i den svenska andaktslitteraturen 1650–1720*, Göteborg 1991, s. 95–97, 108–110; Sofia Ling, *Konsten att försörja sig. Kvinnors arbete i Stockholm 1650–1750*, Stockholm 2016, s. 70–85; Mari Eyice, *An Emotional Landscape of Devotion. Religious Experience in Reformation-period Sweden*, Åbo 2019, s. 66–68, 74–77; Kristiina Savin, ”Ach hjälp oss i vår nöd! Versifierade suppliker i svenskt 1700-tal”, i *Att dikta för livet, döden och evigheten. Tillfällesdiktning under tidigmodern tid*, Arne Jönsson et al. (red.), Göteborg & Stockholm 2020, s. 379–385.

att ge en antydan om sina umbäranden.⁴⁹ I sådana situationer blev lidandet högst konkret, på ett sätt som synliggör dess starka ställning i den lutherska kulturen. Lorin beskrev sitt hjärtas sorg, sitt förkrossade sinne och sina tårar, orsakade av reduktionens framfart och hans egen fattigdom. Han var rentav orolig för att bli sjuk och avlida på grund av bedrövelsen och såg sig tvungen att be om mediciner och vila.⁵⁰ Genom att begagna olika genrens formalia och analogins potential kunde Lorin på detta vis infoga personliga nödrop i de tröstande texterna. Med stöd i repertoarens lidandekult och brevtv litterära mönster stöptes reduktionserfarenheterna i ett religiöst känslspråk samtidigt som de förankrades i den levda, bräckliga kroppen.

I den protestantiska världsbilden var Gud en aktiv kraft som grep in i jordelivet.⁵¹ Denna föreställning hade inkorporerats i tröstebrevs-genren, där det var kutym att åberopa Guds outgrundliga försyn och hans förmåga att plötsligt ställa allt på ända.⁵² På denna grund var det möjligt att bygga förväntningar inför framtiden som inte begränsade sig till de återkommande retoriska formlerna och förbönerna om Guds hjälp. Med utgångspunkt i lidandet var blicken fäst på det hinsides. Lorin gav ofta uttryck för en längtan att bli frälst och undslippa alla jordiska förtretligheter, och han försummade sällan att påminna greven om denna källa till kristen förtröstan.⁵³ ”Saligheeten är een dyrbaar skatt och wäl wärd at lijda lijtet lijtet före, i consideration emoth ewigheeten, hwilken de förtappade otrogne lijtet achta”, framhöll han.⁵⁴ För de rättrogna ruvade framtiden på ”den ewiga ähra och majestet /: eya wore wij där! :/ Gud i stelle för detta timmeligas förlust, försäkrat och bebrefwat genom J[esus] hafwer. Och fast een annan donation och aquisition än de nu reductionen fålas med”.⁵⁵ Lorin knöt alltså en kulturellt rotad salighetsförväntan till den aktuella krisen och tillät inte det ständigt närvarande lidandet att bli en destruktiv kraft. Tidens religiösa lära gjorde gällande att olyckor skulle hanteras med dygd och föreskrev därigenom ett visst uppträdande: en förtröstansfull ståndaktighet.⁵⁶ Även det här var inlemmat i genrens anvisningar för tröst, enligt vilka man borde ingjuta jämnmod, förnöjsamhet och hopp hos den lidande.⁵⁷ I Lorins skrivelser framstår mycket riktigt tålamod, hoppfullhet och stadig förtröstan

49 28/3 1685, 90:2, DGSA.

50 30/4 1684, 90:1, 24/3 1685, 90:2, DGSA; 13/2 1686, E 1491, DGS.

51 Walsham 1999; Savin 2011.

52 Gothus 1631, första boken, s. 28f.

53 20/3 1684, 29/1 1686, E 1491, DGS; 28/6, 6/8, 26/8, 8/9 1685, 90:2, DGSA.

54 31/7 1685, 90:2, DGSA.

55 4/6 1685, 90:2, DGSA.

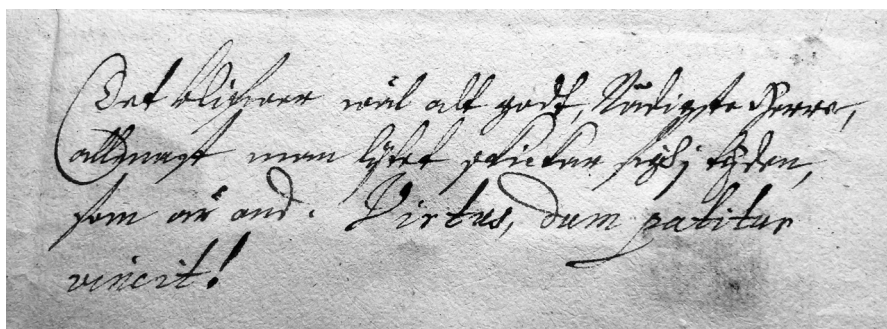
56 Savin 2011, s. 70–72, 215–221.

57 Gothus 1631, första boken, s. 28; Vossius 1990, s. 16.

som omhuldade ideal, ibland uppbackade av bibliska referenser och citat.⁵⁸ Brevet blev en plats för mer eller mindre utförliga böner: "Gudh! Gudh! ware dine barmhertigheet öfwer oss såsom wij på digh hoppas. Amen!"⁵⁹ Hoppet, som enligt retorikens föreskrifter också kunde egga till handling genom att man framhävde Guds välvilja och möjligheten att lyckas med det förestående, förbands i Lorins argumentation snarare med ett dygdigt uthärdande.⁶⁰ Han bad Gud att "styrckia tålmodet på båda sijder" och hjälpa såväl greven som hans fru att

alla dessa odrägelige swårheeter wäl igenomgå för Christi skull. Ty at framhärda till ändan i stadig förtröstan till den högste om dess hielp det är saligheeten in effectu, den han igenom korsetz bitterheet endest söker.⁶¹

Detta slags uppmaningar att genomlida prövningarna med bibehållet sinneslugn kunde kombineras och förstärkas med den typ av antika sentenser som högadeln gärna omgav sig med: "Det blifwer wäl alt godt, nådigste herre, allenast man lijtet skickar sigh j tijden, som är ond. Virtus, dum patitur vincit!"⁶² I andra fall valde Lorin att vara mer konkret och rådde greven att inte agera brådstörtat, till exempel genom att bruka för hårda

En tröstande notis i ett brev från Jonas Lorin 1684. Det latinska tänkespråket "Virtus, dum patitur vincit!" var placerat över ingången på Magnus Gabriel De la Gardies slott Karlberg utanför Stockholm, som han just detta år tvingades avstå. Volym 90:1, De la Gardieska släktarkivet, Lunds universitetsbibliotek. Foto: författaren.

58 24/4 1683, 10/5 1684, E 1491, DGS; 2/5, 29/7 1684, 90:1, 28/6, 9/7, 1/10 1685, 5/1 1686, 90:2, DGSA.

59 22/3, 24/3, 11/4, 20/4 1685 (citatet), 90:2, DGSA.

60 Vossius 1990, s. 12.

61 10/9 1685, 90:2, DGSA.

62 Översättning: "Dyden segrar, så länge hon uthärdar!", 22/9 1684, 90:1, DGSA. Se *DelaGardiska arkivet*, del 6, s. 190.

ord i sina skrivelser till tjänstefolk och vedersakare.⁶³ Eftersom plågorna var att se som gudomliga prövningar skulle de stärka tron och hoppfullheten, inte resultera i desperation och oöverlagda handlingar. Reduktionen var förvisso ett lidande, men repertoarens frälsningslöfte och klassisk-kristna tröstegrunder kunde användas för att blicka framåt, mot det timliga livets slut och salighetens ro, och för att ingjuta hopp och tålamod undervägs.

Ömsesidighet under tryck

Relationen mellan människa och Gud spelade en avgörande roll i Lorins erfarenheter av reduktionen. Till detta kom de mellanmännsliga banden. Ståndssamhället var ovanifrån genomsyrat av en ideologi som betonade den sociala ordningens stabilitet och harmoni.⁶⁴ Det kitt som höll samman den hierarkiska helheten var ömsesidigheten: om de underordnade tjänade lydigt och troget skulle de bli föremål för överhetens nådiga ansvarskänsla och medlidande.⁶⁵ Modellen var utpräglad patriarkalisk och paternalistisk, men bar också på ett löfte inför framtiden. Erfarenheter av lojal tjänst väx-lades in mot förväntningar på kompensation. Detta tänkande frodades i de högadliga hushållen och klientnätverken, där paternalismen låg till grund för drömmar om karriär eller ett drägligare liv.⁶⁶ Reduktionen innebar dock ett allvarligt brott, då maktförhållanden försköts och resurser omfördelades. När Lorin författade sina brev befann han sig i en ovan situation. En obalans i ömsesidighetens logik gjorde sig ständigt påmind.

Lorin knöt aktivt an till tjänsteidealet och gav det en bestämd mening då han påtalade att människors girighet var roten till det onda. Grevens motparter och belackare utmålades som ondsinta avundsmän och girigbukar.⁶⁷ Fienderna var dessutom intriganter med förmåga att påverka kungen. Karl XI sades vara omgiven av favoriter, som ivrigt passade upp när kungen var där men annars förlustade sig på landet eller besökte varandra.⁶⁸ Till de utpekade hörde överstemarskalken Johan Gabriel Stenbock, vars "list och ondska" ledde monarkens beslut i en riktning som skadade De la Gardie.⁶⁹ Andra gånger antydde Lorin att kungen hade blivit förledd att göra sig enväldig och kände sig bunden av sina rådgivare. Därför var han oförmögen att visa sin sanna godhet och välvilja mot greven: "Konungen är

63 3/6 1683, 90:1, DGSA; 9/7 1683, E 1491, DGS.

64 Amussen 1988, s. 34–66; Stadin 2004, s. 35–38, 70–83.

65 Maza 1983, s. 7–14; Englund 1989, s. 90–102, 202–204.

66 Droste 2006, s. 99–139, 269–274; Nilsson Hammar & Norrhem 2022.

67 9/7 1683, E 1491, DGS; 19/7 1684, 90:1, 25/5, 31/8 1685, 90:2, DGSA.

68 23/7 1684, 90:1, 26/4 1685, 90:2, DGSA.

69 9/7 1683, E 1491, DGS; 5/1 1686 (citatet), 90:2, DGSA.

ju alt för nådigh, och wore dygdigare om han finge”, intygade Lorin, som också ville tro att det vore ”möyeligt at rädda än denna stora konungen vhr det förestående och alla dem som derj interessera”.⁷⁰

Erfarenheterna av detta moraliska förfall hämtade inte endast näring ur konspiratoriska rykten utan minst lika mycket ur Lorins vardagliga umgänge. Utsänd av De la Gardie sökte han ständigt upp personer som besatt kunskap om eller kunde påverka reduktionsprocesserna, och rapporterade sedan tillbaka vad de hade yttrat eller utlovat. Efter dessa möten ondgjorde sig Lorin ofta över den falskhet och försumlighet som han ansåg blottades:⁷¹ ”På lofwen manquerar intet”, konstaterade han lakoniskt.⁷² Trots ideliga anmaningar i ett antal rättsprocesser ”hielper snart ingen påminnelse”, klagade Lorin, ”och förtretelig långsam lofwen, borde man omsijder blyas före: Men, o tempora! o mores!”⁷³ Det var i allmänhet svårt att tro på andras uppriktighet och få en klar bild av situationen – växlingarna kom för tätt: ”Genom tidens förändringh, förändra interessenterne sielfwa sina mesures stedze, och altså variera i sina discourser. Derefter variera ock relationerne desslijekest”, förklarade Lorin.⁷⁴ Flyktigheten och lögnerna märktes dock inte enbart bland de inflytelserika och högt uppsatta ämbetsmän som han uppvaktade, utan kunde även pekas ut i De la Gardies egen betjäning. Lorin sörjde över att hans medtjänare var egennyttiga, overksammas och illojala.⁷⁵ ”Ett beklagar iagh allenast at för betienternes emulation om ähran och förträdet, och twister sins emillan [Eders höggrevlige excellens] dienst motte lijda”, skrev han.⁷⁶ Genom denna insnävning av repertoaren förband han den allmänna girigheten med personlig utsatthet, som var ett vanligt retoriskt element i böner och suppliker till överheten.⁷⁷ Inte nog med att han blev illa behandlad av andra tjänare, han blev också fråntagen de förmåner greven gav honom, ty ”redelig wälmening haar altijdh afwunden emoth

70 Odaterat (juli 1684, andra citatet), 13/9 1684, 90:1, 13/3 (första citatet), 10/4 1685, 90:2, DGSA.

71 19/7 1684, 90:1, 13/9, 5/10 1685, 90:2, DGSA; okänt datum (1685 nr 12), E 1491, DGS.

72 23/5 1684, 90:1, DGSA.

73 22/9 1684, 90:1, DGSA.

74 24/3, 14/4 (citatet), 7/7, 31/8, 10/9 1685, 90:2, DGSA.

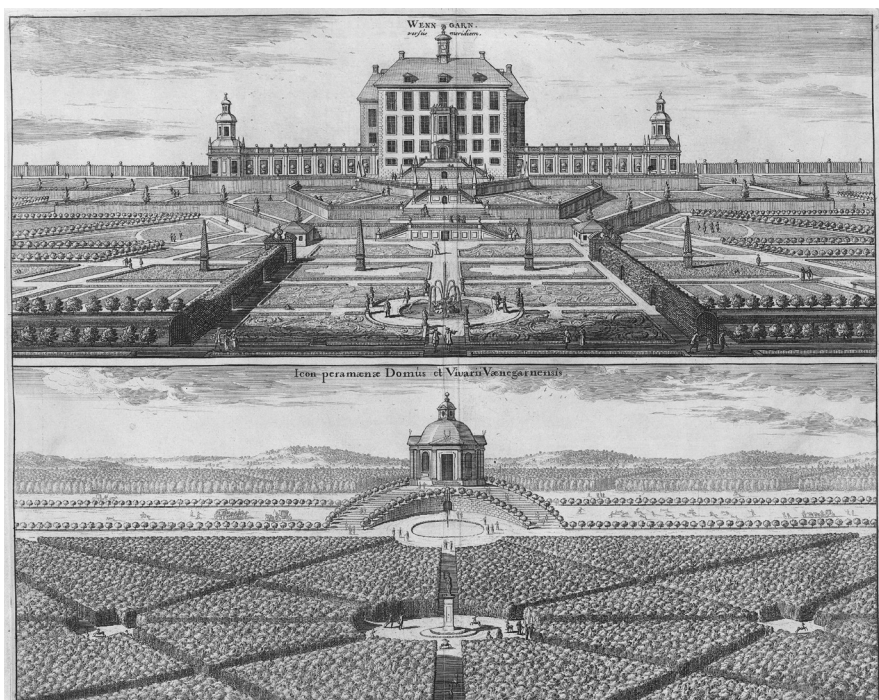
75 21/1 1685, okänt datum (1685 nr 8), E 1491, DGS; 26/4, 12/8, 27/9, 9/10, 29/10 1685, 90:2, DGSA.

76 30/10 1685, 90:2, DGSA.

77 Fabian Persson, ”I hopen av de ödmjuka ansikten. Klient–patronskapet under stormaktstiden”, i *Tid och tillit. En vänbok till Eva Österberg*, Irene Andersson, Kenneth Johansson & Marie Lindstedt Cronberg (red.), Stockholm 2002, s. 396–399; Ling 2016, s. 70–85; Savin 2020, s. 383–385.

sigh i vägen såsom een röfware till hinder”.⁷⁸ Det var dåligt ställt med tjänsteidealet i reduktionens efterdyning.

Reduktionen påverkade hela det svenska riket, men var ändå i en mening koncentrerad till Stockholm. Här fattades de avgörande riksdagsbesluten och här sammanträdde de centrala myndigheter som administrerade processen och utredde de uppkomna tvisterna.⁷⁹ Av denna anledning var Lorin stationerad i huvudstaden som kommissionär och rapportör, medan hans herre förde ett slags exiltillvaro på slottet Venngarn. De rumsliga förutsättningarna för korrespondensen var alltså givna, men förenades i Lorins erfarenheter med ytterligare lager av mening. Han knöt ömsesidighetslogikens sammanbrott till en stoicistisk och av De la Gardie själv omhuldad tankegång om en moralisk dikotomi mellan stads- och lantlivet.⁸⁰

Venngarns slott utanför Sigtuna, där Magnus Gabriel De la Gardie levde sina sista år i vad Jonas Lorin gärna tolkade som en lantlig reträtt undan det depraverade hovlivet. Ur Erik Dahlberghs *Suecia antiqua et hodierna*. Foto: Kungliga biblioteket.

78 15/5 1685, 90:2, DGSA.

79 Lindqvist 1956; Munthe 1971, s. 109–152, 213–221, 232–238; Rystad 2001, s. 165–196; Scherp 2013.

80 Kurt Johannesson, *I polstjärnans tecken. Studier i svensk barock*, Stockholm 1968, s. 215–252;

Grevens val av vistelseort framställdes som en värdig reträtt och en källa till sinnesro – på behörigt avstånd från hovet. Här kunde De la Gardie njuta av vårvädret för att vederkvicka sin hälsa och utnyttja avskildheten för att kontempera Guds evighet.⁸¹ Motpolen till denna lantliga tillflykt var Stockholm, ”denna steenige ohrten och bergzbygden”, en moraliskt fördärvad och allt annat än idyllisk plats där man mötte idel falskhet och flyktighet.⁸² Här var människan inte blott som en varg mot sin nästa, som i det latinska ordspråket *homo homini lupus*, utan som en djävul: *homo homini diabolus*.⁸³ Lorin klagade dessutom över att det bland folket i huvudstaden spreds förtretliga rykten som redan på förhand gjorde gällande att De la Gardies processer var förlorade.⁸⁴ Den obeständiga hovmiljön var särskilt illa därän. Runt kungen flockades ”malitieuse tydare”, som tolkade grevens goda intention ”som Sathan wrijder skriften”.⁸⁵ Under uppbådande av en stoicistiskt influerad repertoar kunde alltså Lorin ge sin erfarenhet av uppluckrade sociala ideal en rumslig förankring i huvudstaden och vid hovet. Härigenom fördömdes reduktionsprocesserna på samma gång som grevens upphöjdhet inskräpades.

Erfarenheterna av moraliskt fördärv och en sviktande ömsesidighet i de sociala relationerna kan framstå som svartsynta. Samtidigt fanns det inom repertoaren utrymme för trösterika förväntningar på framtiden. Lorin anpassade de gängse värderingarna till reduktionens nya verklighet då han gick till verbalt angrepp mot grevens giriga och intriganta fiender. Trots sin höga samhällsposition blev de ofta jämförda med djävulens onda anhang, som snart skulle bringas på fall då Gud skipade rätt.⁸⁶ ”Favoriter och mamolucerne hielpa sigh sielfwe /: som de mena: hafwandes deras Gudh af förnuftet ock guld klimpen :/ till dess Herren sätter dem på det hala”, förkunnade Lorin.⁸⁷ Han förutsåg exempelvis att Gud skulle straffa Johan Gabriel Stenbock – en skicklig ämbetsman ”men för det öfriga ett stofft een jordklimp och icke omnipotens”.⁸⁸ Sedan en annan motståndare avlidit rapporterade han nöjt:

Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen*, Stockholm 2001, s. 245–249.

81 23/5 1684, 90:1, 4/6, 22/8 1685, 90:2, DGSA.

82 6/5 1684, 90:1, 12/7 (citatet), 5/9 1685, 90:2, DGSA.

83 29/1 1686, E 1491, DGS.

84 5/5, 6/5, 19/9 1684, 90:1, DGSA.

85 7/7 (citatet), 27/9 1685, 90:2, DGSA.

86 20/7 1683, 6/5, 29/5 1684, 90:1, 17/8 1685, 90:2, DGSA; 26/3 1684, E 1491, DGS.

87 5/10 1685, 90:2, DGSA.

88 12/5 1684, E 1491, DGS; 29/7 1684 (citatet), 90:1, DGSA.

Conrad Gyllenstierna som j lijftijden nomine regis et statuum förmätte dömma lefwandes och döda, förmätte intet undwijka sielf dödzens bitterheet emoth sigh. Han är nu dödh. Då han praesiderade j stora commissionen försmädades han och kallades Bruder Dick effter han war corpulent.⁸⁹

När reduktionsförespråkaren Klas Fleming låg på sitt yttersta kommenterade Lorin i samma anda att Gud är en rättvis domare, ”hwilcken intet anseende hafwer till personen”, och efter dödsfallet undrade han: ”Hwad hafwa nu Flemmingen och hela den ligan som mente winna hela werlden, sedan de fått skada till deras lijf?”⁹⁰ Karl XI ansågs å sin sida ha utsatts för påverkansförsök och intriger, men som gudomligt sanktionerad överhet var han likväl en källa till nåd och förtröstan i den teokratiska idévärlden. Monarkens hårdhet mot De la Gardie var förvisso svår att bortse ifrån, men Lorin valde att ge noga akt på tecken och rapporter som kunde avslöja kungens sinnesstämning och försäkrade att denne egentligen var välvilligt stämd mot greven.⁹¹ ”Nescit regnare, qui nescit dissimulare”, konstaterade Lorin, som fått sig anförtrott att ”Hans M:t menar det ju så nådigt, då han ställer sigh alfvarsam, som då H: M:t synnerligen nådigt sigh comporterar”.⁹² Sålunda sökte han tröst i att ”Gudh haar konungars hierta j sin handh” och att greven snart skulle få del av den kungliga gunsten.⁹³ I slutet av ett brev och enligt egen utsago i ett extatiskt tillstånd framkastade han tanken att greven skulle kunna försonas med kungen, återta sitt ämbete i huvudstaden och hämnas alla oförrätter.⁹⁴ Denna förväntan var möjlig att frammana eftersom föreställningarna om monarkens godhet och nåd stod så starka i repertoaren och ytterst garanterades av en allsmäktig Gud.

Ömsesidigheten skulle repareras av Guds rättvisa, eftersom Herren ”bekymbrar sigh nogsamst om bilencen emellan sina skapade creatur”.⁹⁵ I linje med denna förväntan på återupprättade sociala mönster fanns det även konkreta medel att ta till. På plats i Stockholm hade Lorin en viktig funktion i att förmedla relationerna mellan De la Gardie och en rad aristokrater, statsanställda och tjänare som kunde vara till hjälp i reduktionsprocesserna. I denna sits kunde han med stöd i repertoaren föreslå hur

89 Översättning: ”i kungens och ständernas namn”; 11/9, 12/9 1684 (citatet), 90:1, DGSA.

90 25/5, 30/5 (första citatet), 26/8 1685 (andra citatet), 90:2, DGSA.

91 19/7 1684, 90:1, 4/6, 13/9, 1/10, 17/10 1685, 90:2, DGSA; 5/2 1686, E 1491, DGS.

92 Översättning: ”Den som inte vet hur man förställer sig, vet inte hur man regerar”; 11/11 1685, 90:2, DGSA.

93 10/4, 11/4, 31/8, 29/10 1685 (citatet), 90:2, DGSA.

94 Odaterat (juli 1684), 90:1, DGSA.

95 29/7 1684, 90:1, DGSA.

greven borde gå till väga. För att uppmuntra de höga ämbetsmännen Erik Lindschöld, Hans Billingsköld och Jakob Gyllenborg att ge sitt bistånd borde han således tacka dem skriftligt och på samma gång anförtro dem nya ärenden.⁹⁶ De la Gardie borde också belöna dem som visat sig villiga att hjälpa och överlag låta sin nåd skina på de behövande.⁹⁷ Till exempel skulle det enligt Lorin lända greven till evigt beröm om han försåg guldsmeden Thomas Brachfeldt med ett avskedspass, eftersom Jesus uppmanat människan att vara barmhärtig.⁹⁸ Hårdhet var däremot kontraproduktiv; den skulle föra de drabbade i fiendens famn och undergräva deras trohet.⁹⁹ För egen del var det just lojalitet – denna grundsten i förhållandet mellan tjänare och överhet – som Lorin var mån om att prestera. Detta skedde aktivt genom brevskrivandet, där den personliga livssituationen kunde inpassas i genrens fasta former. Oavsett om man anhöll om något eller skulle trösta gällde det att erbjuda sin tjänst och sitt bistånd.¹⁰⁰ Flera gånger återkom Lorin till sin drygt tjugoåriga tjänstetid under grevens beskärm och sin vilja att tjäna in i döden:¹⁰¹ Eders höggrevlige excellens ”nådige willie är mig altijdh een sacre lag”, försäkrade han.¹⁰² Sedan reduktionen inletts var utsikterna att få del av den fallne herrens generositet förvisso små, vilket Lorin kunde poängtera när han likväl bad om understöd.¹⁰³ Repertoaren var dock flexibel och som motvikt fanns lojalitetens andliga dimension. Lorin var säker på att Gud, ”som ransakar hierta och pröfwar niurar”, kände till hans trohet.¹⁰⁴ Det var Gud som försett honom med grevens beskydd och han var förvissad om att uppnå saligheten som en god och trogen tjänare.¹⁰⁵ Här sammanföll lojaliteten till den världsliga och den himmelska överheten, liksom den välvilja man kunde förvänta sig från båda håll. I den extraordinära situationen var det angeläget att i vardagliga praktiker upprätthålla sambandet mellan trohet och nåd, som var väl inarbetat i patriarkalismens tankegoods och genrer.

96 20/4 1685, 90:2, DGSA.

97 21/7 1684, 90:1, 10/4 1685, 90:2, DGSA.

98 29/1, 1/2, 2/2 1686, E 1491, DGS.

99 3/6 1683, 29/5 1684, 90:1, DGSA; 9/7 1683, E 1491, DGS.

100 Gothus 1631, första boken, s. 8, 29; Vossius 1990, s. 15.

101 21/1 1685, E 1491, DGS; 11/7, 15/10 1685, 90:2, DGSA.

102 24/4 1683, E 1491, DGS.

103 4/6 1685, 90:2, DGSA.

104 30/7 1684, 90:1, DGSA.

105 21/1 1685, 7/2 1686, E 1491, DGS.

Arkivmartyren

Utöver frälsning och ömsesidighet fanns det i repertoaren ytterligare en tematik som kanaliserade och formade Lorins förväntningar på framtiden: merit och minne. Ibland kontrasteras den moderna tidens meritokratiska ideal mot ett tidigmodernt bördstänkande, men denna skarpa dikotomi är falsk. Merittänkandet var livskraftigt under hela 1600-talet, inte minst inom adeln, och befann sig länge i harmoni med bördsideologin – meriter ansågs ärfvtliga och definierades av eliten.¹⁰⁶ Detta innebar inte att de högborna alltid bekvämt lutade sig mot sina anor. I regel var de måna om att vinna ära och visa sig förtjänta av sin ställning – inte minst inför eftervärlden.¹⁰⁷ Det ena förstärkte emellertid det andra: elitens män basunerade ut sina meriter och kom att betraktas som, och förväntades vara, välförtjänta. En erfarenhet av ackumulerade meriter erbjöd således en grogrund för förväntningar på berömmelse och hög status.

I ljuset av detta kunde Lorin tolka De la Gardies fall från makten och härligheten som ett brott mot förtjänsttänkandets logik. Greven hade retirerat från huvudstaden, ”af hwilken [Eders höggrevlige] excell så mycket godt förskylt, och så sensibelt wore lell lönt”. Tjänaren kunde dock rapportera att stadens invånare såg fram emot grevens återkomst – ”å kommer intet r[iks]drätzen, å när kommer r[iks]drätzen, längtar effter”. De skulle säkerligen bli både imponerade och rörda om han dök upp.¹⁰⁸ I Lorins ögon var det en grov skymf att grevens nobla egendom nu blev föremål för auktion och riskerade att ”werderas för een hundepeningh”.¹⁰⁹ Ringaktningens allvar målades upp med lovtalets retoriska former, såsom beröm av härstamning, framgångar och stora gärningar.¹¹⁰ Flera gånger framhöll Lorin att reduktionens offer tillhörde ”konungens och rijketz närmaste och högsta män och råd” och att ätten De la Gardie till och med hade kungligt blod och var ”Hans Maytz nästa blodzförwandter”.¹¹¹ Familjehistorien och förfädernas bragder vårdades ömt. Under Lorins tid var rikshistoriografen Claudius Arrhenius (adlad Örnhielm) sysselsatt med att skriva ett verk om stamfadern Pontus De la Gardies liv och meriter, en

106 Englund 1989, s. 153–182; Jay M. Smith, *The Culture of Merit. Nobility, Royal Service, and the Making of Absolute Monarchy in France, 1600–1789*, Ann Arbor 1996.

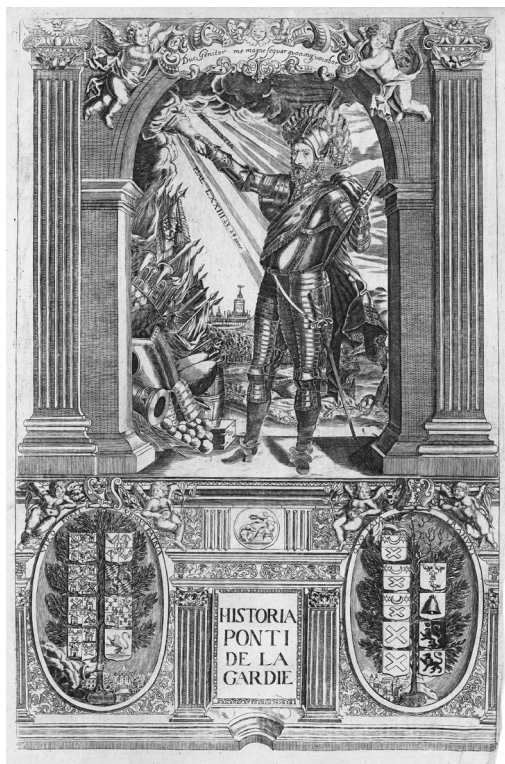
107 Keith Thomas, *The Ends of Life. Roads to Fulfilment in Early Modern England*, Oxford 2009, s. 235–262; Alexander Engström, *Olikhetens praktiker. Adlig begravningskultur i Sverige c:a 1630–1680*, Uppsala 2019, s. 123–137, 234f.

108 14/3 (första citatet), 13/9 1685 (andra citatet), 90:2, DGSA.

109 14/7 (citatet), 16/7 1684, 90:1, DGSA.

110 Vossius 1990, s. 8f.

111 24/3, 5/9 1685 (citatet), 90:2, DGSA.

Frontespisen till Claudius Arrhenius Örnhjelms lovprisande arbete *Vita illustrissimi herois Ponti de la Gardie* (Den lysande hjälten Pontus De la Gardies liv), tryckt 1690 men påbörjat redan under Jonas Lorins tid vid det De la Gardieska familjearkivet. Foto: Nasjonalbiblioteket, Oslo.

handskrift som Lorin verkar ha haft uppsyn över när den skulle lånas ut.¹¹² Det dynastiska tänkandet, väl ägnat en bördstolt aristokrat, mobiliserades av Lorin i samband med att Magnus Gabriels två mågar Otto Wilhelm von Königsmarck och Carl Gustaf Oxenstierna väntades gå i utrikes tjänst. Sverige var alltså otacksamt mot sina män, vilket Lorin beklagade sig över, men "Gudh förer sina heliga vnderliga. Hwem weth hwad han detta noble genereuse kongl: blodet därvthe tillämnar, och hwad han till sitt stora nampns ähra herigenom haar i sitt förborgade råd". Varför hade annars den karolinska kungaätten anlant till Sverige, varför hade i så fall Pontus De la Gardie kommit till riket och gift in sig i kungafamiljen, vad skulle Josef göra i Egypten, Mose i vassen och Jesus i världen, om inte Gud hade en stor avsikt med det hela?¹¹³ Här återkommer brevgrensens tröstande exempel

¹¹² 23/5 1683, E 1491, DGS; 22/9 1684, 90:1, 14/3 1685, DGSA.

¹¹³ 11/11 1685, 90:2, DGSA.

och analogier, individuellt utvalda och anpassade till en specifik erfarenhet av skymf och ringaktning. Enligt Lorin spreds rentav rykten om att man ville ”vthrotha DeLaGardie familjen”.¹¹⁴ Den höga ätten var hotad, men en hoppfull förväntan kunde slå rot i repertoarens förråd av merittänkande och dess former för lovprisning och tröst.

Under större delen av sin anställning i familjen De la Gardies hushåll hade Lorin ansvar för arkivverksamheten i grevens svenska kansli.¹¹⁵ I och med reduktionen skiftade hans uppdrag delvis karaktär, men arkivet behöll ändå en särställning och blev en källa till ljusa förväntningar i den prekära situationen.¹¹⁶ Till att börja med ansåg Lorin att ett välordnat arkiv var en förutsättning för en lindrigare reduktionsprocess, eftersom man då kunde få klarhet i jordinnehavets beskaffenhet.¹¹⁷ Om man inte hade förlöjligt hans förteckningsarbete förut, hade ”kanske reductionen nappat mindre till sigh”, hävdade Lorin för att understryka uppgiftens dignitet.¹¹⁸ När han bad om kontanta medel för att fullfölja sitt arkivarbete förklarade han att det dels skulle vara den grevliga familjen till nytta i reduktionen, dels bidra till ”ihogkommelse af dess meriter till posteriteten”.¹¹⁹ Lorin ansåg det ”beklageligt at stamhuus icke conservera sina sterbhuus acter” och hans målsättning och motmedel var ett fullständigt Archivum De la Gardianum, ett konkret projekt som motiverades med hjälp av de tongivande idéerna om merit och minne. I släkten fanns ovärderliga arkivhandlingar, en veritabel skatt, som vittnade om hur väl familjen förtjänat sin upphöjda ställning och sina förmåner. Måhända skulle man kunna upptäcka ännu fler berömvärda bragder i gömmorna. Genom att låta iståndsätta arkivet skulle Magnus Gabriel De la Gardie bli föremål för hela ättens vördnad, nu och i framtiden, försäkrade Lorin.¹²⁰ Den historiskt intresserade greven var införstådd och lät Claudius Arrhenius nyttja arkivet för sitt lovprisande arbete om Pontus De la Gardie.¹²¹ För Lorin, som De la Gardie dragit med sig i sitt fall, kunde förväntningar på framtida upprättelse materialiseras i arkivet och hans eget vardagliga arbete. Han rapporterade om gamla handlingar han hittat, papper som kanske kunde komma till nytta och i så fall skulle uppmuntra honom ”till wijdare efterspanande af importantare saaker”.¹²² Under betygande av sin oegennyttighet påtalade han den bristfälliga hanteringen av släktens

114 29/5 1684, 90:1, DGSA.

115 Hedar 1935, s. 75–92.

116 För hans arkivplaner före reduktionen, se Hedar 1935, s. 77–92, 122–124, 126.

117 17/7 1683, E 1491, DGS; 14/4 1685, 90:2, DGSA.

118 15/5 1685, 90:2, DGSA.

119 10/7 1685, 90:2, DGSA.

120 Okänt datum 1680 (nr 9), E 1491, DGS; 29/4 1685 (citatet), 90:2, DGSA.

121 23/5 1683, E 1491, DGS; Hedar 1935, s. 84f.

122 13/5 1685, 90:2, DGSA.

originalhandlingar: ”Hwad doga desse original till, om i rättan tijdh de icke nyttias? Än om något wore heraf vnder grefwe eller frijherreskapet fast contoret heraf icke weth?”¹²³ Det självuppoftande arkivarbetet blev ännu en framtidsinriktad praktik, alstrad i samspelet mellan repertoaren och Lorins utsatta position. Meriternas logik och arkivets materialitet gav näring åt förväntningar på återupprättelse för herrskapet, både i reduktionsprocessen och i eftervärldens minne.

Förväntningarnas repertoar – en summering

Vi vet hur det gick för Jonas Lorin efter Magnus Gabriel De la Gardies död 1686. Han var behjälplig då grevens arkiv skulle överlämnas till kronan och fortsatte sedan att utföra arkivarbete åt De la Gardies syskon innan han slutade sina dagar fattig och sjuk, med stora, hopplösa fordringar på sin avlidne herre.¹²⁴ Reduktionen störtade hans framtid i fördärvet. Ett historiskt facit av detta slag bör dock inte avhålla oss från att fråga vilka drivkrafter han hade när Karl XI:s reduktion inleddes, vilka förväntningar som vägledde honom och vilka erfarenheter som var möjliga i hans situation. I kontrast till tidigare forskning om reduktionen, som fokuserat på de mäktigaste aktörernas agerande och de långsiktiga ekonomiska konsekvenserna, har jag i denna studie spårat förväntningarnas anatomi hos en enskild adelstjänare. Det har visserligen genomförts åtskilliga studier av 1600-talets sociala tankevärldar – den patriarkaliska hushållsläran, den aristokratiska paternalismen och deras gemensamma religiösa förankring – men i allmänhet har abstraktionsnivån varit hög och förändringen över tid nedtonad. Tjänstefolksforskningen har i sin tur intresserat sig föga för den levda verkligheten som en dimension där mänskliga drivkrafter tar form, vilket lett till en begränsad förståelse av reduktionens följder för högadelns tjänare. Verklighetens erfarenheter och förväntningar var situationsbundna konglomerat och låg till grund för vardaglig handling – på så vis kan de förstås som historiska drivkrafter. Det är en i många delar utforskad aspekt, åtminstone om man rör sig bortom de mest generaliserande framställningarna av förväntningshorisonter och tidsregimer i det förflutna.¹²⁵

Ur detta erfarenhetshistoriska perspektivskifte har undersökningen sprungit fram. I sekreteraren Lorins brev framträder tre någorlunda distinkta tillämpningar av en kulturell repertoar, knutna till var sin tidshorizont och var sin förväntan på framtiden. Till att börja med erfors reduktionen med hjälp av frälsningens repertoar. Olyckorna förknippades med världens

123 25/6 1685, 90:2, DGSA.

124 Hedar 1935, s. 109–117, 124–127, 131f, 142f.

125 Peter Burke, ”Does Hope Have a History?”, *Estudos Avançados* 2012:75.

snara ände – ett grundackord i tidens eskatologiska tänkande. Händelser i omvärlden såväl som missförhållanden i riket och personligt lidande försågs med en upprinnelse i den yttersta tidens ondska. Eländet blev dock meningsfullt genom att förbindas med korsbäraren Kristus. Lorin jämförde De la Gardies prövningar med bibliska exempel, en vanlig strategi i genren tröstebrev. Sitt eget lidande, som var starkt kroppsligt och känslomässigt präglad, framställde han i analogi med grevens, utbroderat enligt litterära mönster för böner och suppliker. Förväntningarna var inriktade på den kommande saligheten och låg därigenom till grund för idealet om ett hoppfullt och tålmodigt sinne. Gång på gång framhöll Lorin för sin herre att så länge man uthärdade och behöll lugnet skulle den förgängliga världens förtretligheter snart vara glömda.

Det fanns dock en annan del av repertoaren, ömsesidighetens, som i större utsträckning betonade jordelivets sociala tillvaro. Ur denna synvinkel erfors reduktionen som ett sammanbrott i de hierarkiska relationernas logik, som i normala fall skulle baseras på tjänst och nåd. Enligt Lorin var det giriga människors avund som låg bakom reduktionen, inte minst genom deras intriger och försök att påverka kungen. Under sina uppdrag i Stockholm kom Lorin i kontakt med ämbetsmän som han försökte engagera i sin herres sak men ofta fann vara falska, försumliga och ombytliga. Själv ansåg han sig drabbad av egennyttiga och avundsjuka medtjänare som tycktes bortse fullständigt från idealet om lojal tjänst. Denna erfarenhet av obalans i den sociala ordningen tillskrevs också en rumslig sida. Huvudstaden var en hård för ondskan och flyktigheten, en plats De la Gardie med rätta hade dragit sig tillbaka från. Nu tillbringade greven långa perioder på det lantligt belägna Venngarn, där det gavs tid för ostörd kontemplation och rekreation. Mitt i det allmänna moraliska förfallet hägrade dock ett återställande av den sociala balansen – om man som Lorin satte sin lit till de utbredda idéerna om gudomlig rättvisa och kunglig nåd. Varje motgång för reduktionsivrarna tolkades på detta vis, och i kungens agerande söktes tecken på en snar vändning. För att upprätthålla den värdefulla ömsesidigheten var det enligt Lorin även viktigt att greven visade sig nådig i relation till de ämbetsmän och tjänare som likväl var trogna. Själv utnyttjade han genrens former då han betygade sin lojalitet och tjänstvillighet, trots att möjligheterna till kompensation var begränsade. Genom dessa praktiker bibehölls en förväntan om nåd – från greven, och i förlängningen från Gud.

Erfarenheterna av reduktionen kan slutligen ringas in i ett tredje sammanhang: meriternas repertoar. Merittänkandet frodades under 1600-talet, inte minst inom aristokratins led och i kombination med bördsideologi. Att den lysande De la Gardie numera ringaktades och skymfades erfor Lorin som ett flagrant brott mot den givna kopplingen mellan förtjänst och hög

status. I sina brev knöt han an till ett dynastiskt tänkande och en lovprisande retorik: han berömde ätten De la Gardies ädla historia och sörjde släktens hotade ställning. Ljusa förväntningar grodde dock på en konkret och personlig plats – i arkivet. Lorin var i grunden grevens arkivarie och påminde ofta om de arkivskatter som kunde bidra till en lindrigare reduktionsprocess såväl som återupprättad ära och postum hågkomst. Självupppoffrande förteckningsarbete, uppspanande av gamla handlingar och storslagna planer på ett släktarkiv blev i hans ögon en snitslad bana för att hantera reduktionens svårigheter. Arkivet och det materiella minnet av De la Gardiernas meriter skulle ge upprättelse åt både dem och deras trogne tjänare.

Genom att studera erfarenheter som en social, meningsskapande process har det varit möjligt att teckna en mer nyanserad bild av de drivkrafter som formade en adelstjänares agerande i reduktionens kölvatten. Dessutom har möjlighetsbetingelserna för erfarenheter och förväntningar i 1680-talets Sverige – i synnerhet en klassisk-kristen och retoriskt präglad repertoar av idéer och former – kunnat lyftas fram i en analys som fokuserat på sambanden mellan subjektiva erfarenheter och samhällseliga strukturer samt på det handlingsutrymme som utkristalliserade sig i skärningen mellan dessa nivåer. Här ligger erfarenhetshistoriens styrka och relevans. Den är ingen genväg till någon inre, omedelbar existens bortom kulturens, kroppslighetens och konventionens föränderliga former – en sådan är det meningslöst att försöka nå i det förflutna. Däremot hjälper den oss att inte förbise vare sig individers situationsbundna drivkrafter eller den sociala och kulturella kontext där dessa drivkrafter förhandlats fram och tagit form. I bästa fall kan ett intresse för erfarenheter bidra till en syresättning och revidering av de stelnade tolkningsramar som ibland återfinns kring intensivt studerade historiska fenomen. För högadelns tjänstefolk innebar reduktionen betydligt mer än en förlorad lön. Den var en komplex erfarenhet, inte en kalkyl.¹²⁶

Summary

Experiencing the Reduction: Crisis and Hopefulness in Swedish Aristocratic Households in the 1680s

A large body of scholarly work has been dedicated to the Swedish reduction in the early 1680s when fiefs granted to the nobility were revoked as the crown strengthened its position. However, this research has focused on political and economic developments from an elite perspective. Insufficient attention has been paid to the actions and lived realities of other groups, not least the

¹²⁶ Tack till Mimmi Nihlén (Lund), Bodil Petersson (Linnéuniversitetet) och Jes Wienberg (Lunds universitet) för kommentarer på manuskriptet.

servants of the struggling aristocratic households. The aim of this study is to examine how a servant of the aristocracy, the secretary and archivist Jonas Lorin in the household of Count Magnus Gabriel De la Gardie, experienced the reduction and how his expectations for the future were shaped by contemporary cultural notions and literary forms. This endeavour is possible thanks to Lorin's frequent and well-preserved letters to the count during these exceptional years. In terms of theory, the study utilises the concept of experience, which is viewed as an interpersonal, meaning-making everyday process. In order to study how Lorin's personal driving forces were moulded in his own specific context, the ideas and genres that enabled and limited his experiences are analysed as part of a rhetorical repertoire.

The article concludes that Jonas Lorin's expectations were formed through this repertoire in three distinct ways. First, the misfortunes and persistent suffering were interpreted in light of a world ravaged by evil and nearing its end, thus in line with widespread eschatological ideas. At the same time, there was hope that salvation would soon end all worldly struggles, while patience, constancy, and trust in God were highlighted as desirable virtues by way of biblical examples. Second, the reduction was experienced as a breakdown of the social order. Greed, intrigues, and duplicity raged, especially in Stockholm – in contrast to the count's rural resort. However, Lorin observed signs of God's reprisal, and his steady belief in God and the king as unfailing sources of grace, as well as his own loyalty, underpinned his expectations for a revived reciprocity throughout the social order. Third, Lorin lamented that the glorious De la Gardie family no longer received due praise now that the reduction had corrupted the connection between merit and high status. Still, his belief in rehabilitation and posthumous fame materialised in a concrete environment: the archive of the count's family. Lorin's persistent archival work thus sought to remedy the damage of the reduction.

Keywords: eschatology, history of archives, history of experience, repertoire, servants, reduction